

УДК 930
93/94 Радић Р.
93/94 Рајс Т.

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

**NOVA STRUJANJA U ISTORIOGRAFIJI – ISTRAŽIVANJE
MARGINALNIH POJAVA U SFERI DUHOVNOSTI I
PROMENI IDENTITETA***

Ovaj esej nastao je povodom dve uspešne naučne studije, jedne koja je produkt domaće historiografije (Radmila Radić *Narodna verovanja, religija i spiritizam u srpskom društvu 19. i u prvoj polovini 20. veka*, INIS – Beograd 2009) i jednog prevoda (Tom Rajs, *Orijentalista. Misterija jednog neobičnog i opasnog života*, PS-Editor-IP, Beograd 2006). Težište naše pažnje bilo je svakako na srpskoj temi istoričarke Radić, dok je fokus na Rajsu i sličnoj literaturi upravo trebalo da istakne i značaj novih strujanja kod nas za tokove moderne historiografije.

Tematski, reklo bi se, odvojene, ove dve studije su po mnogo čemu bliske. Na jednoj strani one predstavljaju mikro studije u sferi osetljivih domena duhovnosti, verskih i nacionalnih identiteta, a na drugoj strani, u vremenu u kome živimo nose i neke poruke od dubljeg društvenog značaja. Obe knjige su i dobar povod da kažemo i nekoliko reči o trendovima u teoriji i historiografiji na koju se i sami autori delimično oslanjaju.

Ono što je najupadljivija sličnost to je vreme o kome pišu autori. Epoha je ista, prelom 19. i 20. veka i prva polovina 20. veka. Zatim, u obe knjige se prate duhovna i religiozna kretanja zajednica u najširem smislu, narodna verovanja, narodne religije i život, verske prilike i duhovni i intelektualni život. Iako je prostor Rajsove knjige mnogo širi, tzv. Nusimbaumovi svetovi (od Azije do Evrope), akcenat je na jednom graničnom prostoru kakav je Kavkaz, etnički izlomljenom kao i bivši jugoslovenski prostor. Zatim, tu su i konceptijsko-metodološke sličnosti, bliskosti, činjenica da obe knjige pripadaju novim trendovima u istorio-

* Rad je nastao u okviru projekta *Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identiteti u Srbiji u 20 veku*, (№ 47019) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

grafiji, gde se kroz jednu marginalnu pojavu prelamaju glavni istorijski tokovi i pre svega brutalnosti epohe modernosti kroz njen sukob sa tradicionalnim nasledem.

Zašto jedna marginalna (da upotrebimo uslovno tu reč) sfera duhovnosti, kao što je spiritizam u Srbiji na prelomu 19. u 20. stoleće, postaje važan i zanimljiv historiografski sadržaj, odnosno tema? Ili kako je autor postigao da takav sadržaj dobije težinu i značaj? Metod nije nepoznat, prisutan je u naučnoj historiografskoj literaturi u poslednje vreme i u knjizi Radmile Radić dao je odličan rezultat.¹ Kroz pogođenu, da kažemo čak i marginalnu, pojavu u jednom društvu, posmatraju se i razumevaju, analitički, stanja, problemi i pitanja u bitnim sferama života zajednice, ili više zajednica. Ne radi se tu prosto o kontekstualizovanju određene pojave, konkretno spiritizma, ispisivanjem opštih i posebnih društvenih prilika i državnog okvira, stanja narodnog verovanja, religioznosti i duhovnosti uopšte. Ne radi se ni o neposrednom običnom reagovanju na neku, konkretno gore navedenu pojavu, mada u ovoj knjizi ima i toga. Radi se zapravo o tome da se povodom pojave koja se naziva „dolazak spiritizma u Srbiju“, njegovog širenja najviše putem knjiga i praktikovanjem seansi, uopšte njegovim organizovanim (ili poluorganizovanim) širenjem, percipiraju i analiziraju drugi, duhovni i intelektualni, širi društveni pa i politički tokovi, podstaknuti tom pojavom. Određena, ali ne bilo koja marginalna pojava može izazvati u srodnoj sferi, ili celini zajednice, takvu reakciju da bitno doprinosi spoznavanju same zajednice, odnosno društva. Konkretno, pojava spiritizma u Srbiji dovodi do produbljene analize: stanja vere u zajednici u najširem smislu a kroz odnos narodnog verovanja, običaja i sl. i hrišćanske pravoslavne religioznosti, stanja u crkvi od parohijskog nivoa do najviše hijerarhije, uzajamnih odnosa agrarne zajednice (odnosno porodica ili naroda), parohijskog sveštenstva, lokalnih predstavnika vlasti (npr. sreski i opštinski načelnici, takođe ekonomski, opštinski i sudski pisari, ta niža i srednja kategorija vlasti), u društvenom življenju zajednice uopšte. Tu se posebno prati (materijalno) stanje crkvene organizacije, odnosno stanje duhovnosti, religioznosti, verovanja: brojnost parohijskog i drugog sveštenstva, njihovo obrazovanje, duhovnost, moral, broj i materijalno stanje crkava, komunikacija sa narodom uopšte i pojedincima u crkvi i van nje (besede, razgovori), na geografiji tla se opisuje neujednačenost crkvene organizacije u pogledu materijalnog stanja, opremljenosti, poštovanja osnovnih dogmi i rituala, delovanja crkvene hijerarhije, čak i kad se nalaze u jednom državnim okviru (Osmansko carstvo, Kneževi-

¹ Bojan Aleksov, *Religious Dissent between the Modern and the National : Nazarenes in Hungary and Serbia 1850-1914*, Wiesbaden, Harassowitz Verlag, 2006. (dr Bojan Aleksov, *Nazareni među Srbima*, Zavod za izdavanje udžbenika - Beograd, 2010.); Dr Dragan Subotić, *Episkop Nikolaj i pravoslavni bogomoljački pokret : pravoslavna narodna hrišćanska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji 1920-1941*, Beograd 1996. (ćirilica). Autor R. Radić koristi aktivno 110 studija i monografija, odnosno zbornika, od čega preko 25 sa engleskog govornog područja, bilo zato što su ključne ili najnovije. Nismo uočili literaturu sa francuskog govornog prostora.

ne/Kraljevine Srbija ili Crna Gora, Habzburška monarhija). Ovde bi istakli zapažanje da nam na ravni crkveno-religijskih pojava nedostaje šira slika njihove različitosti usled života pravoslavno-srpskih zajednica u različitim državnim okvirima. Kao i šira slika njihove dubinske izmešanosti sa drugim crkvama i religijama. S druge strane, nedostaje nam opštost koja se odnosi na ujednačenost celine bivšeg jugoslovenskog prostora u ravni narodnog života, verovanja, običaja i sl., preliivanja zajednica jednih u druge, bez oštih granica. Dakle, nedostaje nam predstavljanje jednog dubinskog paradoksa prostora.

Posle niza klasičnih istoriografskih obrada, kako po izboru tema tako i po načinu obrade, prvi put od autora Radmile Radić dobijamo monografsku obradu sadržaja, tema koji su raznorodni i nisu specifično istorijski, i koji nisu mogle da budu obrađeni do interdisciplinarno. Put od istraživanja složenih odnosa između crkava i država na srpskom i jugoslovenskom prostoru, posebno SPC-a i jugoslovenske države, građenja nekoliko velikih biografija istaknutih ljudi crkve, u formi više obimnih monografija, podužeg niza studija, članaka i eseja o posebnim temama iz ove široke oblasti, do obrade složenih fenomena narodnog verovanja, religije, duhovnog života i spiritizma u srpskom društvu kroz dva veka, bio je dug i plodan.² Samo kao takav je i mogao dovesti jednog istoričara u položaj da sa sigurnošću, ali i obazrivošću, uđe u ovako složen i delikatan sadržaj. Nepresušan istraživački napor i potraga za optimalnom monografskom formom, odnosno obradom glavne su metodološke odlike autora.

Postoje neki izraziti elementi odstupanja od monografske forme u knjizi „Narodna verovanja, religija i spiritizam u srpskom društvu...“, mada je ona u svojoj suštini i bez obzira na opšti interdisciplinarni pristup, pre svega, to. Široki vremenski i teritorijalni raspon u obradi sadržaja (više tema), u čijoj je podlozi široki vremenski raspon korišćenja literature i izvora je glavno odstupanje od monografske forme. No, mi bismo rekli da je upravo priroda sadržaja koja je vukla ka multidisciplinarnosti/interdisciplinarnosti nametnula ovakav pristup koji je rezultirao ovim odstupanjem. S druge strane, pažljivim i strpljivim zauzdanjem šireg i opšteg znanja u svim tematskim krugovima kojima se autor bavi u svom tekstu, posebno u pravcu povezivanja sa političkim kontekstom, odnosno činjenicama, čuvana je monografska forma koja kaže da se treba držati teme/tema, prostornog i vremenskog okvira. Ovakav metod se čini pomalo kontradiktornim, ali je dao dobre rezultate.

Šta je suština monografske obrade određenog istoriografskog sadržaja? To je svakako razdvajanje (ili odvajanje) posebnog od šireg i opšteg, i u kon-

² R. Radić, *Država i verske zajednice 1947–1970*, I-II, Beograd, 2002; *Isti*, *Život u vremenima*, Gavriilo Dožić (1881–1950), Beograd, 2006; *Isti*, *Hilandar u državnoj politici Kraljevine Srbije i Jugoslavije 1986–1970*, Beograd, 1998.

tekstualnom smislu, i u smislu historiografske ravni višeg nivoa. Ili kako se to popularno kaže uklapanje posebnog u opšte, gde se više podrazumeva istraživanje, analiza i uopšte spoznavanje posebnog od opšteg, tzv. kontekstualnog. Bez obzira koja je tema odnosno sadržaj u pitanju, poželjno je (nužno) da se postigne događajna, akterska, teritorijalna, vremenska gustina i konzistentnost istraživnog, analiziranog i spoznatog sadržaja. Jer, na kraju krajeva, kad spadnu idejne, političke, ideološke maske, šta nam ostaje da istražujemo do čovekovu prirodu i događajno. Naravno da je prostor intelektualnog i duhovnog bitisanja važan, ali ako nije povezan ili praćen opštim delanjem i posebnim aktivnostima, on se gubi u mraku istorije. Uvek se nanovo potvrđuje da su mogućnosti njegove rekonstrukcije ograničene i da su tim veće što je čovek pokazao više delatne snage, bilo da o njima piše, bilo da vodi život i izgrađuje svet prema njima.

Dve su knjige u 20. veku ne samo krucijalno važne za razumevanje intelektualnog i duhovnog puta koji je čovek prešao u istorijskom toku koji otkriva, kao i u otkrivanju svog mentaliteta i svojih emocija, naravno kada je u pitanju Evropa i tzv. zapadna civilizacija : Bertrand Rasel, *Istorija zapadne filozofije i njena povezanost sa političkim i društvenim uslovima od najranijeg doba do danas* (Narodna knjiga i Alfa, Beograd 1998) i Žan Delimo, *Greh i strah. Stvaranje osećaja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka*, I i II, (Književna zajednica Novog Sada i Dnevnik 1986). Navodim ih ovde ne samo kao izuzetna ostvarenja onoga što je u teoriji i metodologiji istorijske nauke poznato kao logički pozitivizam i tzv. „nova istorija“, već pre svega zbog toga što su izvanredno

³ B.Rasel, *Istorija zapadne filozofije i njena povezanost sa političkim i društvenim uslovima od najranijeg doba do danas*, Narodna knjiga i Alfa – Beograd, 1998, str.12. U *Uvodu* (13-21.s) , na 13, 14 i 15. strani on kaže : „Filozofija je, kako ja shvatam ovu reč, nešto između teologije i nauke. Kao i teologija, ona se sastoji od razmatranja stvari o kojima je definitivno saznanje, do sada, ostalo nedokučivo; ali, kao i nauka, ona se više obraća čovekovom zdravom razumu, nego autoritetu, bio to autoritet tradicije ili Božijeg otkrovenja. Celokupno određeno znanje – po mom mišljenju – spada u nauku; sva *dogma*, dakle ono što prevazilazi određeno znanje, spada u teologiju. Ali između teologije i nauke nalazi se Ničija zemlja, izložena napadima sa obe strane; ova Ničija zemlja je filozofija. Gotovo sva pitanja od najvećeg interesa za misaone duhove su takva, da na njih nauka ne može da odgovori, a samosvesni odgovori teologa ne deluju više tako ubedljivo, kao što je to bilo u predhodnim vekovima. **Da li se svet deli na duh i materiju, i ako je tako, šta je duh, šta materija? Da li je duh potčinjen materiji, ili je on u vlasti nezavisnih sila?** Da li postoji jedinstvo i svrha kosmosa? Da li se on kreće ka nekom cilju? Da li zaista postoje zakoni prirode, ili mi u njih verujemo samo zbog svoje urodene ljubavi prema redu? Da li je čovek, kao što to izgleda astronomu, sićušan grumen nečistog ugljenika i vode, koji nemoćno mili po maloj i beznačajnoj planeti? Ili je onakav kakav se pričinja Hamletu? Ili je možda i jedno i drugo? Da li postoji način života koji je uzvišen i onaj drugi koji je niži, ili su svi načini života naprosto besmisleni? Ako postoji način života koji je uzvišen, u čemu se on ogleda i kako da ga ostvarimo? Mora li dobro da bude večito da bi zaslužilo poštovanje i da li je vredno da mu čovek stremi, čak i kada se svet neumoljivo kreće prema smrti? Da li postoji nešto što je mudrost ili je ono što nam tako izgleda, samo krajnje rafinirana besmislica? Na ovakva pitanja odgovor se ne nalazi u laboratoriji. Teologije su obećavale da će dati odgovore, i to sasvim određene; ali sama njihova određenost izaziva podozrenje savremenih umova.“

korisne za razumevanje knjige koja je pred nama i za produbljenje razmišljanje o istorijskom sadržaju koji nam ona nudi. Rasel u predgovoru svoje slavne knjige veli: „Još od najranijih vremena, filozofija nikada nije bila samo stvar neke škole ili rasprave među šaćicom učenih ljudi. Ona je bila sastavni deo života zajednice i kao takvu sam pokušao da je posmatram.“³ Ovaj način razmišljanja bi se mogao primeniti i na religiozni i duhovni život zajednice ili zajednica (u ovom slučaju pravoslavno-srpskih), gde on nije bio stvar „šaćice ljudi“ ili pak cele crkvene organizacije, manje ili više nacionalne, manje ili više usklađen sa istorijski egzistirajućim državnim okvirom, već sastavni deo života cele (manje zajednice ili grupe malih) zajednica. Način postojanja (znači sveukupnog života) tih zajednica bitno je zavisio od te crkvene organizacije i državnih okvira u kojima su obe opstajale. To nam što direktnim kopulama, što iz pozadine kroz opšte zaključke, poručuje i autor. Moguće je dati dovoljno primera za to, međutim mi bismo ovde istakli da mislimo da bi ubedljivost teksta bila jače izražena da je makar i u jezgrovitoj formi dat presek stanja pravoslavno-srpske crkve i zajednica onako kako se ukazuju u početku sloma Osmanskog carstva na našim prostorima početkom 19. veka, odnosno Habzburškog carstva početkom 20. veka. Drugim rečima, trebalo je ne sporadično nego koncentrovano i konzistentno izložiti više crkveno-religioznih tokova/trajanja/tradicija, više tipologija narodnog života i verovanja, razvoja duhovnosti. No, to su ipak razmišljanja za jedan širi projekat.

U studiji koja se u okviru dva složena sadržaja (I Narodna verovanja, religija i razvoj duhovnog života i II Dolazak i širenje spiritizma) bavi nizom povezanih sadržaja, odnosno tema kao što su : opšta filozofska i intelektualna podloga bavljenja ovom tematikom (u Predgovoru), spontano odnosno osmišljeno nastajanje regionalnih varijanti u kulturi i privređivanju u Srbiji tokom 19. i 20. veka kao opšti okvir animističkim konceptima u srpskoj narodnoj religiji i književnosti, verskim prilikama i razvojem duhovnog života, dolaskom spiritizma u Srbiju, „prvim srpskim spiritistom“ Čedomiljem Mijatovićem, jednim spiritističkim iskustvom u liku Dragutina Ilića, odnosom spiritizma i bogomoljaca/bogomoljačkog pokreta, odnosom srpske javnosti i SPC-a prema spiritizmu između dva svetska rata, uspostavljen je dinamičan odnos između izlaganja duhovnih i intelektualnih radnji i u vezi sa tim, ali i van toga, osmišljenim radnjama i delovanjem pojedinaca i grupa. Značajno je dosegnuto (da li je to bio svestan ili nesvestan cilj?) otkrivanje uzajamne veze između dve sfere života, između duhovnog i intelektualnog i realnosti življenja. Šta stoji između te dve sfere, ta dva sveta koji su činili život agrarnih zajednica i tankih građanskih stratuma u Srbiji 19. i 20. veka o kojima nam govori autor ? Stoji geografija tla (koja je malo ili indirektno, iz pozadine, prisutna u studiji), stoji materijalna kultura tzv. naroda, odnosno agrarnih zajednica i građanstva (razasuta po geografiji tla, dobro zastupljena u opisu spoljnih i unutrašnjih ambijenata gde se odvijaju radnje), stoji ubedljivo izlagana (kad treba i koliko treba) u elementima organizacija Srpske

pravoslavne crkve i njena obučenost i opremljenost da izgrađuje hrišćansku religioznost i duhovnost, da razbija okove narodnih verovanja (pojmovi praznoverje i sujeverje nisu dovoljno rasvetljeni?) i da uz pomoć države obavlja i druge društvene radnje i aktivnosti. Stoji mnogo ritualnog, odnosno obrednog sadržaja verovanja i življenja uopšte. I, naravno, u pozadini stoji država i njene institucije (negde osmišljeno i ubedljivo u kontinuitetu nije imala usklađen odnos sa crkvenim strukturama). Položaj srpsko-pravoslavnih zajednica i njene crkve u Habzburškoj monarhiji i Osmanskom carstvu je onaj najširi okvir, bitan i za tok izgrađivanja novog položaja pravoslavne crkve u autonomnoj/samostalnoj srpskoj nacionalnoj državi, i to zbog toga što su mnogi problemi ostali isti kao i pre.

Više radi predstavljanja koncepcijsko-metodološke pozadine monografije o narodnim verovanjima, religiji i spiritizmu, duhovnosti uopšte, u srpskom društvu u 19. i 20. veku, izdvajamo jezgrovite opise privatnih i javnih događanja u okviru ove tri sfere duhovnog življenja (od kojih je spiritizam bio marginalna pojava) u kojima se susreću pojedinci i zajednice sa crkvom (npr. u liku prote), državom (u liku žandarma, sreskog ili okrušnog ekonomista, sudskog pisara i sl.), pritisnuti između narodnog verovanja, religioznog čina, crkvenog rituala, korumpiranog predstavnika crkve, nemoćnih žandara i nefikasnog sudstva. Na 105–106. strani stoji opis čina osvećenja crkava, koji se obavljao „prema nekoj ruskoj knjižici“ na početku 20. veka – 1909. godine. Po tvrdjenju samih sveštenika najveći problemi prilikom ovog obreda nastajali su u trenutku kada sveštenici počnu da cepaju vladičansku košulju, jer je narod u crkvi po svaku cenu nastojao da dođe do dela te košulje, verujući da se on može upotrebiti kao lek. U nedostatku brojnijih i razvijenijih studija slučaja (jer su zapravo tri ključne studije o spiritizmu to – o dolasku spiritizma u Srbiju, Č. Mijatoviću i D. Iliću), autor je veštini i svedenim jezikom skicirao niz situacija koje bi se mogle pretvoriti u studije slučaja. Koristio je za to arhivsku građu, objavljenu i neobjavljenu, različite provenijencije, bez koje naravno te male rekonstrukcije ne bi ni bile moguće. Naime, opisi tih situacija iz crkvene periodike i publicistike spajani su sa podacima iz fondova državne uprave, policije i sudova.

U realizaciji jednog ovakvog komplikovanog projekta, bez obzira da li je on počeo od manjih pojedinačnih tema pa je naknadno osmišljavan, ili obrnuto, autor se nužno nađe u obilju literature koju mu nameće multidisciplinarnost sadržaja, ali kao istoričar je u procepu između nedostatka studija slučaja i nedostatka velikih, možda prelomnih, preseka stanja (tzv. opštih slika), kojim bi bila obuhvaćena što veća geografska površina (odnosno što više zajednica) u što dužem vremenskom sledu koji bi pratio dinamiku stanja, velikih i malih promena, stagnacija, reformi i otpora tome. Moramo istaći da je Radmila Radić osmišljavala, očevidno na osnovu prethodnih širih spoznaja, kojih ponavljamo nažalost nema dovoljno u tekstu (tzv. osnovne koordinate uvek nužne za praćenje

i posebnih studija/monografija), jednu predominantno negativnu sliku i osnovnog sadržaja i pratećih okolnosti svojih glavnih tematskih sadržaja (narodno verovanje, religioznost, spiritualnost), što joj je značajno olakšalo sveukupno osmišljavanje i predstavljanje sadržaja (konceptualizaciju i realizaciju). Nemoguće je, bilo u pozitivnom bilo u negativnom pravcu, osmišljavati istorijsko/istoriografsko tkivo na ovako zamišljenoj i predstavljenoj ravni bez mnogo, mnogo širih znanja i saznanja koje autor poseduje, ali čije nam poneke koordinate daje tek u naznakama. U jednom sofisticiranom i svedenom istoriografskom iskazu to naprosto nedostaje; dok je procep u nedostacima studija slučaja i na osnovu njih građenih opštih slika stanja narodnog verovanja, religioznosti i spiritualnosti srpskih agrarnih zajednica i građanskog stratuma sa dosta ubedljivosti, iako pomoću stereotipnih iskaza (jednom, ponekad, često, nekoliko puta), izlagan. Možda bi bilo umesno napraviti statistiku geografske rasprostranjenosti svih „slučajeva“ kojima autor gradi negativnu sliku verskih prilika i razvoja duhovnog života kod Srba u 19. i 20. veku, na šta se ovo zapažanje prvenstveno i odnosi.

Ova razmišljanja ne treba mešati sa studijama o tako velikim i složenim fenomenima kao što su narodno verovanje, religioznost i duhovnost u jednom društvu, koji se time bave na opštem nivou razmatranja prirode, pojavnog, ritualnog/obrednog tih fenomena. (Vidi tekst pod naslovom *Animistički koncepti u srpskoj narodnoj religiji i književnosti*, 36–70.s u okviru poglavlja pod I). Tu autor pokazuje svoju izvrsnu upućenost u najznačajniju svetsku i domaću antropogeografsku i etnološku literaturu. Svaki dobar autor nužno pronalazi (ili oni njega pronađu) izvore i literaturu s kojima je njegovo istraživanje, odnosno način rada, u opštem metodološkom i posebno analitičkom razmišljanju komplementaran. Premda nas autor u predgovornom predstavljanju, definisanju i opisu sadržaja i tema kojima se bavi učtivo obaveštava o svojoj početnoj inspirisanosti određenim izvorima, brojnom opštom i posebnom literaturom (o narodnim verovanjima, religioznosti i verskim prilikama, razvoju duhovnog života i spiritizmu u srpskom društvu), mi bismo rekli da je i prvom i drugom delu studije, koji su u obimu podjednaki, dalo osnovu i time odredilo suštinu preko 180 bibliografskih jedinica (zapravo je taj broj značajno veći jer neke od njih uključuju i po više članaka i manjih studija) iz onovremene crkveno-religiozne i spiritističke periodike i publicistike, i s druge strane antropogeografske naučne produkcije iste vrste ali šireg vremenskog raspona nastajanja. Ako se izuzme mali broj članaka i studija iz novije naučne produkcije, dominiraju naučni tekstovi iz nekoliko naših najznačajnijih antropogeografskih periodičnih zbornika kao što su *Srpski etnografski zbornik SKA/SANU*, *Godišnjica Nikole Čupića*, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, *Glasnik Skopskog naučnog društva u Skoplju*, kao i još nekoliko najznačajnijih periodičnih zbornika/časopisa van osnovnog srpskog prostora. Tim studijama o narodnom životu, običajima, predanju, verovanju, solidno je prekrivena geografija tla osnovnih prostora gde su (srpske) agrarne zajednice živele, ali nije obuhvaćena celina tog prostora, kao što nije bilo

moгуće pratiti dinamiku promena na celini prostora koje su naseljavale agrarne zajednice srpsko-pravoslavnog obeležja. Ako je bilo moguće pratiti opštu i posebnu prirodu narodnih verovanja i života u jednoj prirodnoj manjoj antropogeografskoj celini, što je omogućavala obimna naučna etnografsko-antropološka literatura, pratiti stabilizovanje i razvoj crkvenih prilika, religioznosti i duhovnosti, bilo je mnogo teže. Tu je autor dodatnim arhivskim istraživanjima studija slučaja ponudio solidan model : negde jasno i precizno, negde ne tako izrazito, posebne situacije, slučajevi i okolnosti su spajani sa osnovnim ritmom kretanja, obrta i promena u crkvenom, religioznom i duhovnom životu srpskih-pravoslavnih zajednica. Ubedljiv i jezički funkcionalan model, koji smo pokušali da osvetlimo sa nekoliko tačaka, treba dalje dograđivati. To je bit multidisciplinarnosti, da se spajaju raznovrsne činjenice koje govore o različitim sferama života pojedinca i zajednice, da se time proizvode nove slike, nove spoznaje.

Ova studija se zapravo bavi funkcionisanjem tzv. snaga kulture u srpskoj zajednici u 19. i 20. veku, koje su uz druge društvene snage trebalo da doprinesu nužnosti kao što je društvena kohezija uz očuvanje individualnosti.

Dalje se prati šta radi država i društvo, naročito kroz oblike političkog angažovanja sveštenstva uopšte, i sprege vlasti i više crkvene hijerarhije. I premda tu nema posebnih sadržaja, lajt-motiv o političkom angažovanju sveštenstva je stalno prisutan, kao i napomene o političkom kalkulisanju crkvene hijerarhije. Kada se izvlače rezultante o crkveno-religioznoj, društveno-političkoj i privrednoj delatnosti u trouglu parohija-opština-agrarna zajednica (ili varošica, varoš, premda je tu situacija nešto drugačija), plan posmatranja se sužava na Kneževinu/Kraljevinu Srbiju i proširuje – neodređeno – na veći prostor koji su zauzimale pravoslavno-srpske zajednice kada se skiciraju posebne manje slike. Ta dinamika je malo neobična, ali vrlo funkcionalna jer nju povezuje, ponavljamo, jedna opštija spoznaja o perpetuiranim rđavim prilikama u crkvi , njenom rđavom položaju u različitim okolnostima, opštija slika o bednom stanju duhovnosti i religioznosti u našim zajednicama (data kroz niz posebnih manjih slika). Stanje u razmatranim sferama života, uoči i tokom Prvog svetskog rata, posebno se ne beleži, premda se dramatične i tragične sveukupne i posebne posledice rata uzimaju u obzir u zaključivanju. Pozitivne, odnosno negativne posledice objedinjavanja srpsko-pravoslavnih zajednica u jednu crkvenu organizaciju kroz jugoslovensko ujedinjenje takođe se posebno ne razmatraju, nego se, mi smo to tako videli, još dramatičnijim ukazuju različitosti u opštem rđavom stanju.

Obrada spiritizma u Srbiji u 19. i 20. veku je takođe učinila da se značajno obogati opšta slika dramatičnih, važnih ali i dalje nedovoljno istraženih 20-ih godina prošlog stoleća, važnih godina neposredno po jugoslovenskom ujedinjenju. Mi bismo rekli da je u ovom istraživanju udareno u srce problema novonastale jugoslovenske države, u ondašnje stanje duhova, koji još i danas lebde među nama. Preko jedne marginalne teme početno su zacrtana velika pitanja odnosa

stare duhovnosti proistekle iz narodnih verovanja, raznovrsnih oblika duhovnosti proisteklih iz neujednačenog razvoja pravoslavne religioznosti, odnosno pravoslavne crkve i učenja, drugih oblika duhovnosti (kao što je i sam spiritizam koji je tada već prošao svoje vrhunce na ovim prostorima), novih učenja i ideja koje će promovisati stare i nove snage u kulturi, a pre svega škola. Škole su postale istorijski najvažnije polje sukoba starog i novog, rekli bismo tradicionalnog i modernog, i da konkretizujemo uže nacionalnog (odnosi se na sve zajednice ne samo srpsku) i jugoslovenskog, religijskog i antireligijskog, levih političkih ideja i desnih, modernih književno-umetničkih sadržaja i onih tradicionalnih, prihvatanja pozitivističkog znanja i razvijanja kritičkog mišljenja. To je onaj veliki sadržaj istorije koji nam preko nekoliko važnih motiva nagoveštava ova knjiga.

Preko sudbine spiritizma u posleratnom periodu (posle Prvog svetskog rata), kada je ljudima od pera u crkvi on bio značajan povod za kristalizovanje religijskog mišljenja uopšte, dogmi, (kao pojava između nauke i religije, naučnog i religioznog), prilika da se govori o stanju u crkvi i parohijskoj zajednici, o negativnim ili pozitivnim pojavama u njoj (mada pozitivnih gotovo da i nema uz uslovnu upotrebu termina pozitivan i negativan), posmatran je uspon jednog mnogo brojnijeg i sa stanovišta vere i crkve mnogo značajnijeg pokreta kao što je bogomoljački, uobličeniog u tzv. pravoslavnu narodnu hrišćansku zajednicu od strane SPC-a. Dve su uže studije posvećene tome: *Spiritizam i bogomoljci i Odnos srpske javnosti i Srpske pravoslavne crkve prema spiritizmu između dva svetska rata* (196–247.s). Ovde se može govoriti o komplementarnim tokovima, koji su se hteli kontrolisati, koji su stavljeni pod kontrolu ili pak kao takvi organizovani, kao što je npr. organizacija Radikalske omladine.⁴

Logika opšteg konteksta kojom autor smešta fenomen spiritizma u Srbiju 19. i 20. veka je sledeća. Prvo ide prikaz opštih društvenih prilika u Srbiji i „okruženju“ (kako autor osavremenjenim nazivom imenuje okolni jugoslovenski prostor) na prelomu 19. u 20. vek. U jednoj jako svedenoj slici opštih negativnih prilika u Srbiji i okruženju upada u oči jedan porazan podatak, preuzet iz relevantne literature (M. Ž. Čalić, *Socijalna istorija Srba 1815–1941*, Beograd, 2004; M. Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918–1925*, Beograd 1995), o broju lekara u Srbiji uoči i posle Prvog svetskog rata, koji govori o poraznim posledicama tog rata snagom proste činjenice da je Srbija van Beograda ostala bez lekara (34.s.). Zatim sledi predstavljanje animističkih koncepata u srpskoj narodnoj religiji i književnosti, gde je kvalitetno razumevanje literature opšteg karaktera, po nama, stvorilo osnovu za zanimljiv i uspešan multidisciplinarni pristup. Sledi autorov prikaz verskih prilika i razvoja duhovnog života u Srbiji 19. i 20. veka, čija je svrha, kako sam autor kaže, da objasni zbog čega se spiritizam primio u srpskom društvu i koliko je na to imala uticaja situacija u samoj Pravoslavnoj crkvi. Slika

⁴ G. Krivokapić-Jović, „Radikalni koncept nove jugoslovenske države 1918–1929. godine“, *Tokovi istorije 1-2/2000*, Beograd 2000, str. 47–55.

stanja i prilika, okolnosti postojanja i života Pravoslavne crkve i njenih parohija, slika je trajanja bez promena, bez prilagođavanja, prisutne su na raznim stranama nove ideje, ali nema autentičnih pokreta ka promenama.

U ponuđenoj opštoj slici društva, iako zamišljenoj vrlo pregnantno i efektivno, ipak je trebalo objasniti izvesne paradokse, makar na isti način. Da li je to onaj ciklus pojačanog nataliteta (četiri puta uvećano stanovništvo Srbije u 70 godina (1834–1914.)), značajno pojačani broj mladih ljudi koji nisu gladni, koji svojom aktivnošću prave napredak, progres u društvu. Elementi za poraznu sliku posledica rata po celinu društva se takođe mogu posmatrati kroz paradokse. Slika polukolonijalnog stanja okruženja, kao i bedne pozicije Srbije u njemu, takođe je kroz paradokse mogla doprineti razumevanju celine fenomena. Jer, elita je makar pojedinačno zaplivala spiritističkim vodama i prizivala duhove umrlih i ubijenih generala i vladara, pomoću duhova radila na izmirenju zavađenih srpskih dinastija.

Čak i na bivšem jugoslovenskom prostoru, tzv. Zapadnom Balkanu, istorija može da sadrži duhovite i šarmantne priče, ali i da liči na pravu balkansku farsu. Da kažemo da je spiritizam u Srbiju, (na prelomu stoleća 19. u 20.) stigao iz Hrvatske i da se u životu balkanske čaršije i zaparloženih seoskih putanja pomešao sa vidovnjacima, vračarama, gatarama i sličnim. Ova knjiga ima farsični krešendo u opisu spiritističke seanse kada astal i društvo oko njega propadnu u donje prostorije. Balkanska farsična istorija dodatno dobija na snazi kada se poklonici spiritizma povežu sa drugim bauk-idejama anarhizma, komunizma i sl. i to na američkom primeru. Autentični dramski ton daju privatni, intimni motivi za bavljenje spiritizmom.

Pravi šarm i posebna privlačnost ove knjige (čije je drugo odstupanje od striktnije monografske forme, jedna labava i pokretljiva struktura), kao i istorijskog sadržaja koji izlaže, nalazi se u opisu kako motiva za bavljenje spiritizmom, tako i samog spiritističkog iskustva, spiritističke elite Srbije u liku grofa Čedomilja Mijatovića „prvog srpskog spiritiste“ (1842–1932) i Dragutina Ilića (1858–1926), sina pesnika Jovana Ilića i brata još čuvenijeg pesnika Vojislava Ilića. Njihovi lični životi, karijere i najšira društvena i politička angažovanost, same po sebi su velike balkanske sage, na različitim nivoima i različitog tipa. Jedna je primer uspeha i društvene promocije evropskih razmera, velike političke i diplomatske karijere, a druga male karijere u državnoj službi, prognaništva, opozicionog političkog delovanja, propagandnog publicističko-novinarsko-organizacionog rada, emigracije, bavljenja književnošću... Privlačnost obe biografije je nesporna i velika, no autor nam ovde vešto plasira prvenstveno njihovo spiritističko iskustvo i ne zapada mnogo u priče o njihovoj političkoj delatnosti i sličnom. Njihovi medaljoni su tako vešto skicirani da jasno vidimo koliko su spiritističke ideje i iskustvo imali značaja i vršili izvestan uticaj na njihove živote, politički angažman, književnu delatnost. Skicirani su važni individualni

odnosi sa značajnim ličnostima epohe, kao i veza spiritističkih ideja i iskustva sa političkim, društvenim i književnim idejama. Opisana je aktivnost svih značajnih ljudi koji su angažovano i posvećeno radili na predstavljanju, razjašnjenju i pojašnjenju spiritizma u Srbiji, kao i njegovom širenju. Živa je šteta što čak ni jednom istraživaču kao što je Radmila Radić nije bilo moguće da rekonstruiše neke od spiritističko-političko-prevratničkih serklova, koji su prizivajući duhove zapravo radili na obaranju režima i dinastije, mada u knjizi ima nekih naznaka i imena.

Glavna forma širenja spiritizma je bila pisana reč. Preko niza časopisa, brošura, knjižica i većih studija, od kojih je autor mnoge takoreći otrgao od nestanka, širio se zapravo spiritizam. Pisanom rečju reagovala je na ovu pojavu i crkva, u širokoj lepezi od parohijskog sveštenstva do profesora bogoslovlja, a na nju je reagovala i štampa i publicistika. Raspravljalo se o tome u nekoliko navrata i u skupštini, pa je i o tome ostao zapis. Premda to autor nije tako eksplicitno posmatrao, mi bismo rekli da je pojava spiritizma u mnogome uticala na izgrađivanje, dograđivanje jednog vokabularnog kruga, specifičnih reči iz domena nauke za koju je sam fenomen bio dubinski vezan, iz koga je proisticao, a zatim iz oblasti filozofije i religije, u najširem smislu. Sigurno je doprineo obogaćenju vokabulara i preciznijeg pojmovnog značenja reči i zbog svoje prevodilačke aktivnosti. I sama knjiga koja je pred nama doprinela je da jedna pojava sa odjekom i reakcijom (da je tako nazovemo), kao što je spiritizam, kroz jasan i precizan iskaz dobije svoje istorijsko-kulturološko predstavljanje i objašnjenje.

Rajsova knjiga *Orijentalista* ima takođe rastegljivu monografsku formu, jer je njena suština ipak da ispiše biografiju jedne ličnosti, originalne, zavodljive, intrigantne, kao što je bio Lev Nusimbaum, alias Esad Bej, alias Kurban Said. I ona ima, da kažemo, više narativa, ali paralelno postavljenih, a ne tematski, kao u knjizi R. Radić. I u njoj je, kao i u prethodnoj knjizi, slikanje kulturno-političkog miljea epohe suština. Naravno svaka nosi svoje osobenosti. I ako prvu prati poslovična anonimnost istoriografske produkcije sa nekadašnjeg jugoslovenskog prostora u širim okvirima, druga je takoreći bila svetski hit, internetski sigurno.

Koji su to paralelni narativi koji Rajsovog *Orijentalistu* čine tako originalnim tekstom, koji se smatra i istoriografskim i zadovoljava naučne standarde ali i putopisno-esejističkim u najboljem smislu? Prvi je rekonstrukcija Nusimbaumovog života i karijere čija je suština beg u „Orijent imaginacij“ i on je u svakom pogledu a ne samo po obimu marginalan. Drugi je prikaz brutalnosti epohe modernosti kroz opise rasturanja velikih carstava kroz razarajuća ratna događanja, uspeh Boljševičke revolucije i razaranja i brutalnosti koje su to pratile, i uspon do moći i razaranja fašizma i nacizma, koji se vidi kao reakcija na spas od boljševizma. Treći narativ je Rajsova detaljna priča o putovanjima koja je preduzeo, po mapi „Nusimbaumovih svetova“, u potrazi za dokumentima, za

građom u najširem smislu, koja bi mu omogućila rekonstrukciju Nusimbaumovog života, za preostalim živim ljudima koji su mogli da ga dovedu do razrešenja „misterija jednog neobičnog i opasnog života“.

Za rekonstrukciju epohe poslužilo je oko 400 naslova, a za rekonstrukciju života Leva Nusimbauma napravljen je fascinantna istraživački prodor koji je obuhvatio 42 intervjua, na geografiji tla od Bakua u Azerbejdžanu na Kaspijskom moru do Holivuda u Los Angelesu na pacifičkoj obali. Zatim ogromnu prepisku, preko 300 pisama korespondencije sa nekoliko persona grata fašističke Italije koje su mu pomagale da preživi poslednje godine života (1938–1942) u Positanu na Amalfijskoj rivijeri, u nekoj vrsti izolacije; nekoliko značajnih prepiski ličnosti iz njegovog i oko njegovog života; sudsku građu i onovremenu štampu iz vremena Nusimbaumovog boravka i života u Njujorku (1933–1935) i skandaloznog razvoda od žene iz belosvetskih mondenskih krugova, džez petese i kćerke magnata cipela Erike Lovental. I na kraju, šest kožom ukoričenih svezaka memoarsko-romanesknog sadržaja pod naslovom „Čovek koji nije znao ništa o ljubavi“ i drugih esejističko-naučnih i literarnih tekstova.

Vredno istraživanje trajalo je oko pet godina i omogućilo da se ispiše životni put i karijera Ljeva Nusimbauma, od rođenja u Baku 1905. godine, u jevrejskoj porodici poreklom iz Ukrajine (Kijev), koja je živela najsajnije trenutke svog života u jednoj od prvih „naftnih prestonica“ u svetu kakav je bio Baku u predvečerje Boljševiške revolucije, kosmopolitskom, multikulturnom miljeu bogatstva i sjaja. Taj svet se srušio sa rasturanjem Ruskog carstva, krvavim građanskim ratom na ulicama Bakua 1917–1918. godine. Majka mu je bila bliska sa radikalnim terorističkim kružocima i izvršila je samoubistvo kada je bio mali, a sa ocem „naftnim baronom“ prošao je ceo izbeglički put po ondašnjem carskom Turkménistanu, zatim delovima Persije, pa Istanbulu, Rimu, Parizu, Berlinu i na kraju, po povratku iz Amerike, Beču. Tu je ostavio oca koji je završio u Treblinku 1942, negde u vreme kada je on umirao u Positanu od čudne genetske bolesti poremećaja cirkulacije sa gangrenoznim posledicama u jednoj nozi. Glavni deo njegovog života-karijere orijentaliste, kada se preobratio u islam i postao Esad Bej dogodio se u Berlinu gde je proveo desetak najplodnijih, najznačajnijih godina svog života. U ruskom izbegličkom miljeu (Nabokovljevi, Pasternakovi), okružen svojim jevrejskim prijateljima i kolegama, završio je Rusku gimnaziju i uporedo studirao orijentalne jezike i civilizaciju na Fridrih-Vilhelm univerzitetu u Berlinu. Uporedo je počeo da piše svoje članke, studije i eseje na ruske i orijentalne teme u nekim od najelitnijih časopisa. Pobjrojano ih je oko 140 i oni ga sa oko 18 knjiga koje je napisao i uglavnom pod pseudonimima objavio na nemačkom jeziku, čine neobično plodnim stvaraocem. U Rajsovoj interpretaciji on prestaje da bude bizarna ličnost, Jevrejin koji se preobratio u islam i koji je tražio modus vivendi sa fašizmom, podilazio mu, koketirao sa njim i postaje obično ljudsko biće koje pokušava da preživi i prevaziđe okrutnu stvarnost.

Rajs prikazuje Nusimbaumov (Esad Bejev) orijentalizam u tradiciji značajnih Jevreja-orijentalista 19. i 20. veka, kao što su bili npr. B. Dizraeli, V.G. Palgrejv iz viktorijanske epohe, koji su „odlazili u pustinju“ tragajući za orijentalnim korenima. Svoje poreklo su smatrali delom „orijentalnog“, arapskog sveta. Esad Bej je u Rajsovoj interpretaciji ekstremna varijanta toga. Danas je to zaboravljena vrsta ljudi. Rajs pokušava da spase, da tako kažemo, ovakav lik „orijentaliste“ od uticajne kritike Edvarda Saida i njegovih sledbenika, postavljajući ga kao podlogu na kojoj se očituju sva „zla“ netolerantnog 20. veka. Posebno se to odnosi na „zlo“ ultralevih revolucionarnih pokreta. Ako Rajs uspešno i slika kompleksan pejzaž različitih identiteta i politike u epohi modernosti, političku klimu tog vremena, naročito na levisi, u svojoj knjizi propušta da uzme u obzir ili kreativno upotrebi rezultate postmoderne, kao i naučni doprinos postkolonijalnih studija.

Iza Nusimbaumovih (Esadejevih) simpatija za monarhizam i carevine sistematično se pojavljuje Rajsovo viđenje i tumačenje politike sa primesama moraliziranja. Bez poriva da detaljnije kontekstualizuje Nusimbaumove simpatije, Rajs na vrlo sumnjiv način govori o radikalnim i levim revolucionarnim pokretima, koje vidi kao „nezahvalne“ prema trendu „liberalizacije“ širom Evrope, naročito konzervativne Evrope, a posebno Rusije. Njegovo viđenje i tumačenje ruskih narodnjaka je krajnje sumnjivo. S druge strane, Rajs pokazuje mnogo više razumevanja i saosećanja kada govori o fašizmu. Kao mnogi u Nemačkoj i Francuskoj, užasnuti boljševičkom pretnjom videli su u fašizmu efikasnu zaštitu od toga, tvrdi Rajs (Drugi deo, 151–261). Ovakvo razmišljanje i moraliziranje o velikom zlu i nadolazećem zlu koga mnogi i nisu bili svesni, navodi nas da možemo da prihvatimo Ljevovo koketiranje i simpatisanje fašizma. Suptilnosti i nijanse E.Saidovog razmišljanja nisu uopšte uzimane u obzir, kao ni osnovne tvrdnje, koje u krajnjoj liniji vode do zaključka da se kolonijalna eksploatacija ne može opravdavati civilizatorskim projektima.

Ako je Nusimbaumov (Esad Bejev) „Orijent“ podilazio fantazijama Evropljana, ili bar delu Evropljana njegovog vremena, onda Rajsova biografija Leva Nusimbauma podilazi željama današnje evropske, a i šire čitalačke publike za što probavljivijim narativom o mučnom i brutalnom 20. veku. Ako se napusti dihotomija pobednika i pobedenih u evropskoj istoriji 20. veka, ili protagonista i antagonista, istorija tog 20. veka u Evropi postaje sa etičke strane vrlo problematična i teška za razumevanje. Ona može izgledati humanije jer će se bolje razumeti zašto su se obični ljudi opredeljivali za različite revolucionarne pokrete od leve do desnice, uključujući tu i za doktrinu orijentalizma kao kolonizujuću i eksploatorsku, ali će to ujedno pristup i okvir za razumevanje prošlosti, istorije 20. veka u Evropi i oko nje, učiniti mnogo težim. Taj pristup sigurno ne može biti podilaženje publici i izbegavanje odgovora na najteža i najvažnija pitanja.

Naš je utisak da Rajs podilazi novim trendovima i kloni se otvaranja teških pitanja, upravo onako kako je u svoje vreme postupao glavni junak (predmet) njegovog istraživanja Lev Nusimbaum. Zato se autor ni malo ne bavi sadržajem i interpretacijom „Orijenta“ u delu Esad Beja (Nusimbauma), romanu „Ali i Nino“, delu o ljubavi između hrišćanske devojke i muslimanskog momka na Kavkazu, u Bakuu, u predvečerje velikih promena.